

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 23, Nummer 2 / Tewet 5770 – Januari 2010

OPLAGE 350 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - POSTGIROREKENING 259272

Harry Kan was Zwolse Jiddisjkeit

Van de redactie

Op 30 november 2009 (13 Kislev 5770) overleed Harry Kan, voorzitter van de Joodse Gemeente Zwolle, op de leeftijd van 87 jaar. Harry Kan was decennia lang een van de belangrijkste peilers van de Zwolse kehille. Hij was een typische vertegenwoordiger van het traditionele Nederlandse jodendom in de Mediene. “Ik ben niet religieus maar traditioneel,” zei hij menigmaal tijdens de vele rondleidingen die hij hield in de synagoge. Harry was Zwolse Jiddisjkeit. U vindt in dit bulletin een In Memoriam met herinneringen van diverse bestuursleden en oud-bestuursleden van de Stichting Judaica, zoals wij Harry kenden en zoals we hem ons blijven herinneren.

Jiddisjkeit, dat is ook de titel van een film over de joodse gemeenschap *Nidche Jisrael Jechanes* in Amsterdam die sinds 1889 heeft bestaan met hoogte- en dieptepunten. Deze film zal in Zwolle worden vertoond (zie het kader) voor het goede doel: de instandhouding van de synagoge van deze gemeenschap en van onze eigen Zwolse synagoge. Een uitgebreide aankondiging van de film in dit bulletin.

Verder vervolgt Dick Broeren zijn mini-serie over Psalm 1 en 2. Na de inleiding in Judaica-Bulletin 22 nr. 4 treft u nu de aflevering over Psalm 1 aan.

Kondigden we in het vorige bulletin de verschijning aan van het boek van Dr. Jaap van Slageren over joodse invloeden op het Afrikaanse christendom, nu kunt u een samenvatting van de inhoud van dit boek lezen die speciaal voor het Judaica-Bulletin geschreven werd door de auteur zelf. Het is boeiend te ontdekken dat jodendom en christendom niet zo strikt langs elkaar hebben heen geleefd als menigedenkt. Uit de studie van Van Slageren blijkt dat het jodendom in Afrika eeuwenlang een inspiratiebron is geweest voor allerlei soorten kerken en christelijke bewegingen.

En tot slot is er nog een bijdrage van de hand van Jan Veldhuijzen, die reageert op het tweede artikel van

Wim Neevel over de geschiedenis van de joden in Oost-Europa dat u heeft kunnen lezen in het vorige nummer. Het artikel laat maar weer eens zien dat er ook in wetenschappelijke kringen soms heel verschillend over de verschijnselen wordt gedacht, omdat men van ander feitenmateriaal gebruik maakt of de feiten anders interpreteert.

VERTONING VAN DE FILM JIDDISJKEIT VOOR HET GOEDE DOEL

Datum: 10 februari 2010

Plaats: de synagoge van Zwolle

Tijd: 20.00 uur

Bijdrage: € 10,-

Inleiding en toelichting door de heer
M. Aronson, secretaris van de joodse
gemeenschap *Nidche Jisrael Jechanes*
in de vroegere joodse buurt van Amsterdam.

Uw bijdrage komt ten goede aan de synagoge
van *Nidche Jisrael Jechanes* en aan onze eigen
Zwolse synagoge.

In Memoriam Harry Kan

Samenstelling: Peter van 't Riet

Op 30 november jl. overleed Harry Kan, voorzitter van de Joodse Gemeente van Zwolle. De dag daarna op 1 december, binnen twee dagen zoals de joodse wet dat vereist, is hij te midden van familie, gemeenteleden en vrienden begraven op de joodse begraafplaats van Zwolle. Voor mij was hij decennia lang de verpersoonlijking van joods Zwolle: Harry Kan was Zwolse Jiddisjkeit. Al in de jaren '80 toen ik hem leerde kennen, was hij secretaris van het bestuur van de Joodse Gemeente. Later na het overlijden van Daan Stibbe werd hij voorzitter. Harry is, zoals bij zijn begrafenis gezegd werd, in het harnas gestorven: de Joodse Gemeente heeft hij tot het eind toe gediend, hoewel het voor hem het laatste jaar vanwege zijn gezondheid steeds moeilijker werd. In dit In Memoriam kijken een aantal bestuursleden en oud-bestuursleden van de Stichting Judaica Zwolle terug op hun ontmoeting met Harry Kan, die voor ieder van hen een onvergetelijk mens is geweest.

De eerste ontmoeting die ik met Harry Kan had, was in 1983 thuis bij Jacques Moëd aan de Diezerstraat. Jacques Moëd was toen voorzitter van de Joodse Gemeente. Ik was met Jacques in gesprek geraakt over het restaureren van de synagoge die in die tijd in slechte staat verkeerde. Op zijn advies had ik ook Jaap Littooi, gereformeerd predikant voor Kerk en Israël en woonachtig in Zwolle, benaderd. Voor er verdere stappen gezet konden worden, moesten we eerst met het voltallige bestuur van de Joodse Gemeente overeenstemming bereiken. In de woonkamer van Jacques Moëd ontmoetten wij Harry Kan, de secretaris, en Daan Stibbe, de penningmeester van de Joodse Gemeente. Van die ontmoeting is mij Daan meer bijgebleven dan Harry, en dat was karakteristiek voor beiden. Daan was de man op de voorgrond, Harry was in al zijn bescheidenheid de man op de achtergrond, twee rollen die beide van groot belang zouden blijken voor het in gang te zetten proces van de restauratie: dynamiek en stabiliteit.

Harry was jaren lang vrijwel dagelijks met de synagoge en de Joodse Gemeente bezig. Voor elke

synagogedienst trommelde hij de dagen daarvoor minjan bij elkaar (het vereiste tiental dat nodig is om een dienst te kunnen houden). Jarenlang ook hield Harry rondleidingen in de synagoge voor groepen geïnteresseerden. Over zijn beweegredenen zei hij dan vaak: "Ik ben niet religieus, maar wel traditioneel". Ook voor de activiteiten van de Stichting Judaica had hij altijd veel belangstelling. Samen met zijn vrouw Olly zwaaide hij elk jaar het Synagogepad uit op de zondag aan het eind van het seizoen waarop Judaica met bijna 100 deelnemers in twee touringcars door het land trok om synagogen en joodse begraafplaatsen te bezoeken. In later jaren was hij samen met Olly een trouw bezoeker van de Samuël Hirschlezingen. Harry had een brede belangstelling en tijdens visites van mij en mijn vrouw bij hem en Olly passeerden heel wat onderwerpen de revue. Ook had hij een bijzonder gevoel voor humor. Tijdens een van mijn laatste bezoeken toen hij al in een verzorgingshuis verbleef omdat zijn gezondheid het niet meer toeliet thuis te wonen, zei hij met zijn guitige blik tegen mij: "Als jij later hier zit, dan kom ik bij jou op bezoek". Mocht het ooit zover komen, dan hoop ik mij die woorden te herinneren en hem naast mij te zien zitten.

Velen die Harry leerden kennen, hebben veel goede herinneringen aan hem, zoals Riwkah Hamburger, die hem ervaren heeft als een vredezoekende man. Tijdens de vele rondleidingen die Harry verzorgde, waren er nogal eens heel christelijke mensen die lieten merken "alles zeker te weten". Harry zei dan zachtmoedig: "U gelooft dat u het zeker weet". Bij het handen geven ten afscheid na het laatste concert, dat Harry in een rolstoel bijwoonde, zei Riwkah's echtgenoot Berend tegen hem: "Als ik te hard knijp moet je het zeggen". Harry reageerde ad rem op zijn eigen humoristische wijze met: "O, maar ik knijp terug!". Riwkah herinnert zich dat Harry haar vaak "kind" noemde. "Zeg het eens kind," zei hij dan. "Dat deed me altijd erg goed," vertelt Riwkah. "Mijn eigen vader zei dat ook altijd zo. Ze leken qua karakter ook op elkaar: vredezoekend, veel gevoel voor humor, geen weerstand oproepen". Ze herinnert

Harry Kan (links) na afloop van de vierde Samuël Hirschlezing op zondag 6 oktober 2002 met (v.l.n.r.) de spreker rabbijn Tzvi Marx, ds. Egbert van Veldhuizen en Peter van 't Riet.

zich ook dat Harry altijd wilde zoenen. “Toen ik dat een keer niet wilde en zei: ‘Sorry, Harry, ze zijn op’, stond hij even raar te kijken. Grapjes maken over en weer, daar kon hij wel van genieten, maar die keer had hij zo gauw geen antwoord.” Harry wilde elke dag naar buiten. In de oorlog, in de onderduik, had dat heel lang niet gekund. Jarenlang kwam hij dagelijks wel even in de synagoge.

Ook Cees Verdonk heeft mooie herinneringen aan Harry Kan: “Met het overlijden van Harry Kan is wel een van de vriendelijkste mensen die ik ooit heb gekend van ons heengegaan. Zijn verscheiden is niet alleen voor Olly, zijn familie, de Joodse Gemeente en zijn vele vrienden een groot gemis, maar eigenlijk voor iedereen.” Cees heeft Harry ook als een politicus in de goede zin van het woord ervaren. “Hij verstond de kunst om alleen al door zijn innemende persoonlijkheid alles van je gedaan te krijgen wat hij nodig vond. Je kon gewoon geen nee tegen hem zeggen. Hij gaf je de indruk dat hij dat niet zou begrijpen en je wilde hem natuurlijk geen verdriet doen.” Ook Cees memoreert zijn spreekwoordelijke gevoel voor humor. Met een grapje en een lachje kreeg Harry alles voor elkaar. “Hij sprak je dan serieus aan, maar als je zijn twinkelende ogen zag, wist je dat hij je weer in het ootje had genomen.” Tijdens rondleidingen of het uitvoeren van klussen in de sjoel, ging soms plotseling de deur open en stak Harry zijn hoofd om de deur. “Hallo, even kijken of het hier allemaal goed gaat,” zei hij dan. Na een praatje vertrok hij weer in zijn karakteristieke pofbroek met geruite kousen en met de fiets aan zijn hand. Even in “zijn sjoel” geweest en een luchtje geschept.

Na de sjoeldienst hield Harry vaak een toespraakje over recente gebeurtenissen in Israel, een op handen zijnde joodse feestdag of iets bijzonders over huidige of vroegere gemeenteleden. Maar altijd besloot hij zijn verhaal stevast met het dringende verzoek om toch vooral zoveel mogelijk bij de sjoeldiensten en hoge feestdagen aanwezig te zijn en de joodse identiteit in de mooie Zwolse sjoel levend te houden. Cees: “Laten we hopen dat we er in zullen slagen Harry’s niet aflatende en inspirerende inzet voor de Joodse Gemeente en voor de prachtige synagoge van Zwolle in zijn geest voort te zetten”.

Voor Jan Veldhuijzen was Harry vooral een vriend. “Vrienden zijn als goede wijn,” zegt Jan, “hoe ouder hoe beter. Eigenlijk is deze metafoor slecht gekozen, omdat Harry geheelonthouder was!” Toen Jan secretaris was van de Stichting Judaica, trof hij Harry bijna dagelijks in de synagoge. “Wij kenden elkaar door en door. We spraken veel met elkaar. We deelden dezelfde opvattingen over leven en dood. Harry was voor mij een soort tweede geweten, een tweede ik. Tegenover hem durfde ik volledig mezelf

te zijn. Een vriendschap door wijsheid aangeknoopt, en daardoor niet stuk te krijgen. Onafhankelijk van elkaar vertelden wij dezelfde verhalen tijdens rondleidingen. Om moeilijke joodse begrippen te verduidelijken namen we dan dezelfde chassidische verhalen te baat, zo bleek ons tijdens een van onze vele gesprekken over joods leven en leren. Wijsheid en vreugde haalde ik uit onze vriendschap.” Voor Jan was Harry een “mensj” (Jiddisj voor een “gaaf mens”).

Ondanks de vriendschap bleek Harry nog een laatste plaagstootje voor Jan in petto te hebben. Op maandag 30 november werd Jan in de namiddag gebeld door een dame. Ze vroeg hem of het een joods gebruik was bij het overlijden van een jood een overlijdensdienst in de synagoge te houden. “Ik heb haar uitgelegd wat in dat geval gebruikelijk is,” vertelt Jan, “waarna ik haar vroeg wie er overleden was. Zij antwoordde: ‘Als u dat niet weet, dan zeg ik het niet’. Ik vond het een vreemd antwoord. We waren de gehele dag weggeweest, en tot overmaat van ramp deden mijn beide computers het niet, zodat ik geen mail van vrienden kon lezen.” De volgende ochtend bij de koffie zei zijn echtgenote Ineke, die de Stentor zat te lezen, plotseling met verbouwereerde stem: “Harry is overleden!” Diezelfde middag werd Harry begraven. Jan: “Harry deelde graag plaagstootjes naar mij uit, maar dit was toch wel op het randje...”. Kon Harry daar iets aan doen? Op dat moment niet meer, maar hij had het al gedaan door traditioneel te zijn: hij had niet anders gewild dan begraven te worden binnen de voorschriften van de joodse wet met het risico dat enkele van zijn vrienden het zou zijn ontgaan.

Sommigen hebben niet alleen maar geestelijke herinneringen aan Harry Kan. Wil Cornelissen bijvoorbeeld laat af en toe nog eens de oude 78-toeren platen, die hij ooit van Harry kreeg door zijn handen gaan. Het zijn de platen die Olly en Harry hem cadeau deden, toen zij op CD overgingen. Die kun je toch niet zo maar wegdoen! Wil zal de “Musik der Bibel”, “Freilachs for Weddings, Barmitzwahs and Other Celebrations” en zeker ook “Mutter Courage und ihre Kinder” nog wel eens laten klinken en via de muziek aan Harry denken. Wil: “Over de lessenaar op Harry’s plaats in de synagoge hangt de talliet (gebedsmantel). Het is de laatste eer die we volgens Zwols-joods gebruik hem kunnen meegeven. Die talliet zal daar een jaar de plaats van Harry Kan markeren. Voorlopig zal niemand daar gaan zitten.”

Wij wensen Olly, de kinderen en kleinkinderen veel sterkte bij het dragen van het verlies. De nagedachtenis aan Harry zij hun en ons allen tot zegen.

Vertoning van film Jiddisjkeit op 10 februari 2010 in de Zwolse synagoge voor het goede doel!

Van de redactie

Op woensdag 10 februari 2010 zal de film JIDDISJKEIT worden vertoond in de Zwolse synagoge aan de Samuël Hirschstraat. De avond begint om 20.00 uur. Ieder die belangstelling heeft is welkom. Toegang: € 10,00 te betalen aan de zaal. De avond wordt georganiseerd door de Stichting Judaica in samenwerking met het Genootschap Nederland-Israël Zwolle.

De film **JIDDISJKEIT** is gemaakt in 2008 en gaat over de *Nidche Jisrael Jechanes* Synagoge in de vroegere joodse buurt in Amsterdam. En over de mensen die de afgelopen decennia deze synagoge bezochten. Velen van hen maakten de Tweede Wereldoorlog nog mee en vertellen daar buitengewone verhalen over. Sinds 1889 en tot op de dag van vandaag is *Nidche Jisrael Jechanes* een Oost-Europees joodse gemeenschap, die gevestigd is in de vroegere joodse buurt van Amsterdam, waar voor de Tweede Wereldoorlog ruim 100.000 joden woonden en een kleine 40 synagogen in gebruik waren. In de sjoel van deze gemeenschap worden nog wekelijks diensten gehouden en er zijn zelfs meerdere keren in de week joodse studielessen voor volwassenen. De film *Jiddisjkeit* werd gemaakt om de geschiedenis van deze joodse gemeenschap vast te leggen, maar ook om te laten zien dat het jodendom in deze synagoge nog springlevend is. Uit de folder bij de film citeren we het volgende.

De film **JIDDISJKEIT** laat aan de hand van de sjoelbezoekers zien wat deze titel betekent: de invulling van het joodzijn. Rabbijnen en bezoekers vertellen ieder op hun eigen kleurrijke manier over de geschiedenis van de sjoel aan de hand van hun persoonlijke ervaringen. Al deze verhalen weerspiegelen de historie van het joodse volk, dat veelal bestaat uit vervolging, migratie en wederopbouw. De kijker zal ervaren met hoeveel *nesjomme* - uiting van gevoel - de voorschriften die G'd aan het joodse volk gaf, door de meeste bezoekers van de sjoel worden gekoesterd.

JIDDISJKEIT is in een periode van 15 jaar opgenomen. Dat leverde een schat aan materiaal op en omdat bijna alle medewerkers van het eerste uur inmiddels overleden zijn, maakt dit deze film tot een indrukwekkend document. Opnames zijn gemaakt in Nederland, Engeland, Israël, Amerika, Tsjechië en Roemenië.

JIDDISJKEIT vertelt het verhaal dat er vanuit de onderduik in de Tweede Wereldoorlog bij een familie thuis tot aan het einde van de oorlog - als enige plaats in héél Europa - elke week illegale sjoeldiensten zijn gehouden en hoe dit één keer bijna misging!

JIDDISJKEIT laat tevens zien hoe een Amsterdamse rabbijnenfamilie gered werd, doordat een Duitse soldaat, die hen wilde weghalen, zó onder de indruk

kwam van een Sefer Thora toen hem werd uitgelegd wat er in staat.

JIDDISJKEIT neemt u mee naar het bijzondere verhaal over een geheime ontmoeting tussen koningin Wilhelmina en een beroemde wonder rabbijn uit Munkacz in het Tsjechische kuuroord Mariënbad. Een verhaal dat over de hele wereld in joodse gemeenschappen wordt verteld. De wonderrebbie werd om raad gevraagd over een zaak van zeer persoonlijke aard. Even verrassend als het verzoek van de koningin was zijn uitkomst.

JIDDISJKEIT toont u hoe een Aron Hakodesh die op de zolder van een protestantse kerk in Transsylvanië gevonden werd, tijdelijk naar Amsterdam gebracht wordt om het daar op te knappen en weer te kunnen gebruiken.

JIDDISJKEIT laat tevens de voortgang bij de renovatie van de sjoel zien door medewerkers en vrijwilligers. We zien o.a. het nieuw gebouwde Mikwe - rituele bad; het eerste na de oorlog in Amsterdam gebouwd.

JIDDISJKEIT toont de kijker een veelvoud aan onderwerpen. Bewust is gekozen om elk onderwerp summier te behandelen en het nu getoonde in een nog later te vervaardigen versie uitgebreider te verdiepen.

JIDDISJKEIT is in haar voorlopige versie bij het in Nederland gehouden landelijke project "2008 - Jaar van het Religieus Erfgoed" als joodse bijdrage ingebracht en bij verschillende prominente evenementen met veel succes vertoond. Eerst bij de landelijke opening met Mr. Pieter van Vollenhoven in Utrecht, gevolgd door een aantal provinciaal georganiseerde bijeenkomsten, symposia en ook tijdens de landelijke slotmanifestatie in Middelburg. De film toonde de bezoekers hiermee *LEVEND JOODS RELIGIEUS ERFGOED!*

De film **JIDDISJKEIT** wordt zoals vermeld op 10 februari 2010 vertoond in de synagoge van Zwolle. Omdat de film niet zo lang duurt, zal de heer M. Aronson, secretaris van de *Nidche Jisrael Jechanes* Synagoge een inleiding bij de film verzorgen en na de vertoning vragen beantwoorden en verdere toelichting geven. Ieder die belangstelling heeft is van harte welkom. De toegang is € 10,- te betalen aan de zaal. De opbrengst van de avond zal ten goede komen aan de *Nidche Jisrael Jechanes* Synagoge en de Zwolse synagoge gezamenlijk. Het belooft een interessante avond te worden.

Psalm 1 nader bekeken

Door Dick Broeren

PSALM 1

א אֲשֶׁר־יֵשֵׁב -- אֲשֶׁר לֹא הָלַךְ, בְּעֵצַת רָשָׁעִים; וּבְדַרְכֵּי חַטָּאִים, לֹא עָמַד, וּבְמוֹשָׁב לָצִים, לֹא יָשָׁב.

1 Vóórwaarts schrijdt de man -- die niet wandelt in de raad van de wettelozen, en op de weg van de zondaars niet staat, en op de stoel van de spotters niet zit. (15w)

ב כִּי אִם בְּתוֹרַת יְהוָה, חָפְצוֹ; וּבְתוֹרָתוֹ יִהְיֶה, יוֹמָם וּלְיָלָיָה.

2 Maar naar de Tora van JHWH is zijn streven, en met diens Tora is hij bezig, dag en nacht (9w)

ג וְהָיָה -- כְּעֵץ, שְׁתוּל עַל-פְּלִי-מַיִם: אֲשֶׁר פֵּרוֹ, יִתֵּן בְּעֵתוֹ -- וְעָלָהּ לֹא-יָבוּל; וְכָל אֲשֶׁר-יַעֲשֶׂה יִצְלִיחַ.

3 En hij zal zijn -- als een boom geplant aan waterstromen die zijn vruchten voortbrengt op zijn tijd en zijn blad verwelkt niet, en wat hij ook doet, het zal gelukken. (17w)

ד לֹא-כֵן הָרָשָׁעִים: כִּי אִם-כַּמֶּץ, אֲשֶׁר-תִּדְפְּנוּ רוּחַ.

4 Niet aldus de wettelozen! Want als kaf zijn zij, dat door de wind wordt weggeblazen. (9w)

ה עַל-כֵּן, לֹא-יִקְמוּ רָשָׁעִים -- בְּמִשְׁפָּט; וּחַטָּאִים, בְּעֵדֶת צְדִיקִים.

5 Daarom, niet zullen zij, de wettelozen, stand houden in het gericht, en de zondaars in de vergadering van de rechtvaardigen [evenmin]. (9w).

ו כִּי-יִדְעַע יְהוָה, דֶּרֶךְ צְדִיקִים; וְדֶרֶךְ רָשָׁעִים תֵּאָבֵד.

6 Want hij, JHWH, kent de weg van de rechtvaardigen, en de weg van de wettelozen zal vergaan. (8w)

De vertaling hierboven is natuurlijk een werkvertaling die zich heel weinig bekommert om de kwaliteit van het Nederlands. Ik heb zoveel mogelijk de woordvolgorde en het woordritme van het Hebreeuws gevolgd. Het resultaat is een soort van Nederhebreuws, nogmaals, als werkvertaling.

Het Hebreeuws is een gelaagde taal. In context hebben woorden veelal verschillende betekenissen. Nu is dat in onze taal ook het geval, maar dankzij het feit dat het bijbels Hebreeuws maar een betrekkelijk gering aantal woorden kent, krijgen de woorden vanzelf meerdere betekenissen die allemaal in de tekst hun eigen rol spelen.

Psalm 1 dus. We weten: 67 woorden, 6 verzen (in het Hebreeuws). Het woord *asjree* = 'gelukkig' waarmee de psalm begint, komt ook voor aan het slot van psalm 2, als eerste woord van vers 12, een vaak gehanteerd argument om psalm 1 en 2 als één geheel

te beschouwen. Tweemaal komt ook voor in psalm 1 de godsnaam *JHWH*: in vers 2 het 3e woord en in vers 6 eveneens het 3e woord en beide keren in verband met de Tora. Liefst viermaal komt het woord *re-sja-iem* voor dat gewoonlijk vertaald wordt met 'goddelozen' of 'bozen'. In psalm 3:8 duikt het woord ook weer op. We zullen zien dat er wel wat meer over gezegd kan worden, want wie zijn dat, of liever gezegd wat was toen lang geleden de inhoud van dit woord? Had de psalmdichter – volgens de traditie David – bepaalde personen op het oog, of moeten we dit woord zien als een theologische abstractie?

Tweemaal komt het woord Tora in deze psalm voor, beide keren in vers 2 en gewoonlijk beide keren wegvvertaald met 'wet'. Ik vind dat je hier toch het beste Tora kan lezen omdat het begrip Tora voor zoveel meer staat dan het gewonere woord 'wet' of je dat hier nu spelt met een hoofdletter of niet.

Wat ik hierboven gezegd heb over het woord *re-sja-iem* gaat ook op voor twee ander woorden nl. *chatta-iem* = 'zondaars' en *leetsiem* = 'spotters'. De Wijzen hebben hier heel wat over te vertellen. In vers 1 is sprake van een geleidelijk tot stilstand komende beweging: *wandelen* → *staan* → *zitten*. Hirsch gebruikt die beweging bij zijn interpretatie van het eerste woord van de psalm *asjree*, dat gewoonlijk vertaald wordt met 'gelukkig', 'welzalig' of zelfs 'welgelukzalig'. Allemaal goede vertalingen natuurlijk maar Hirsch vertaalt: 'Voorwaarts schrijdt de man die niet ...'. Hij leidt het woord *asjree* dan af van het werkwoord *asjèr* dat o.a. 'zich voorwaarts bewegen', 'vooruitgang maken' betekent. Kijk, daar zit beweging in.

Zoals gezegd ga ik er van uit dat de kern van de psalm te vinden is in vers 3. Het vers telt 17 woorden, de getalswaarde van de Godsnaam in de zg. kleine telling: 1(0)+5+6+5= 17. Toevallig is 17 óók de getalswaarde van het eerste woord van dit vers *wehaja* = 'en hij zal zijn', dat geschreven wordt met dezelfde letters als de Godsnaam *JHWH* maar dan in de volgorde *WHJH*. Bovendien zijn beide woorden afkomstig van hetzelfde Hebreeuwse werkwoord *haja* = 'zijn', 'existeren'. Een manier – volgens Labuschagne – om de Godsnaam in de tekst 'in te weven'. M.a.w., die rechtvaardige is geen rechtvaardige zonder meer, hij staat niet op zichzelf, maar kan alleen rechtvaardig zijn als hij zich bewust is van de relatie tot de Eeuwige: '*Want hij zal zijn als een boom geplant aan waterstromen, die zijn vrucht geeft op zijn tijd, en welks loof niet afvalt, en al wat hij doet zal gelukken*'. Een regelrechte verwijzing naar het Tuin-verhaal uit de eerste hoofdstukken van Genesis. Die 'hij', die later een *tsaddiek* = 'rechtvaardige' zal blijken te zijn, koning David zelf in het actualiserende commentaar van de midrasj, is dan die 'man' uit vers 1. Bijna zou je zeggen de 'mens' = *adam* zoals de Eeuwige die bedoeld heeft. Hij wandelt niet in de beraadslagingen van de bozen, die leven volgens de regels van de willekeur, zoals het hen uitkomt, in de taal van Tora 'wetteloos'. Hij – de rechtvaardige – staat niet op de *dèrèch* = 'weg' van de zondaars. *Dèrèch* ook weer zo'n signaalwoord, de weg van die zondaars is duidelijk niet de weg van de Eeuwige. En die man gaat al helemaal niet zitten op de stoel van de spotters, van de nihilisten, de cynici. Typisch semitisch is hier het gebruik van de ontkenning. Dat vind je ook terug in het Egyptische Dodenboek waar de overledene zich richt tot de Grote Verslinder en hem vertelt wat hij allemaal niet gedaan heeft: ik heb de weduwen en wezen niet verwaarloosd, ik heb geen diefstal gepleegd, ik heb de goden niet gevloekt enz. enz. De bedoeling is natuurlijk om de

aandacht te vestigen op wat hij wèl gedaan heeft, wat hij wèl doet. In onze psalm begint het antwoord op die vraag in vers 2: '*Maar zijn wens (verlangen, streven) is in de Tora van de Eeuwige en hij overdenkt Zijn Tora dag en nacht*'.

Dat roept het beeld op van een vrome *tsaddiek* die dag en nacht gebogen zit over de tekst en geconcentreerd op zoek is naar de diepzinnige betekenissen van Tora. Ik denk dat dit een eenzijdig en zeker niet een volledig beeld is van wat hier bedoeld zou kunnen zijn. Hirsch vertaalt hier bijvoorbeeld het woord *chaftso* = 'wens' of 'verlangen' met 'streven' (naar een doel). Ook hier verandert een tamelijk statisch woord 'wens' in het dynamische begrip 'streven'. En bij dat 'overdenken' in de tweede helft van vers 1 houdt die man zich niet alleen bezig met Tora-studie maar vooral ook met Tora doen. Want dat streven levert wel resultaat op, kijk maar naar dat prachtige beeld in vers 3. Die man wordt vergeleken met een boom die altijd vrucht draagt, die nooit verwelkt, die gevoed wordt door '*beken van water*', het levenbrengende water, waardoor alles wat hij onderneemt in de zin van Tora (Hirsch) zal gelukken. En dat gebeurt allemaal *be-itto* = '*op zijn tijd*', zoals gezegd het middelste woord van de psalm. Bijna dezelfde tekst maar dan iets uitvoeriger vinden we in Jeremia 17:8: '*Want hij (de man die op de Eeuwige vertrouwt en wiens vertrouwen de Eeuwige is! v7) zal zijn als een boom, die aan het water is geplant, en die zijn wortels uitschiet naar een rivier, en hij voelt het niet, wanneer er hitte komt, maar zijn loof blijft groen; en in een jaar van droogte maakt hij zich niet bezorgd, en hij houdt niet op vrucht te dragen*'. Jeremia breidt de tekst van psalm 1:3 uit, maar het thema is hetzelfde: de rechtvaardige die op de Eeuwige vertrouwt en die door de Eeuwige vertrouwd wordt, zal alles gelukken. Bijna te mooi om waar te zijn. Psalm 2 zet daar dan ook de nodige vraagtekens bij en begint dan ook met een levensgroot: maar waarom dan ...?

En hierna kantelt de psalm en wordt de rechtvaardige – hij wordt overigens pas in vers 6 zo genoemd – gesteld tegenover de *re-sja-iem* = '*boosaardigen*'. Tijd om dit woord eens nader te bekijken. De Statenvertaling heeft het over 'goddelozen', wat m.i. een onjuiste vertaling is. God-loos betekent zonder god, en dat zijn deze lieden beslist niet, ze hebben *andere* goden, in de ogen van de rabbijnen zijn dat afgoden, maar god-loos zijn ze niet. Het woord is afkomstig van het werkwoord *rasja*, dat '*boosaardig zijn*', '*boosaardig handelen*' betekent. Hirsch brengt nog een verfijning aan, hij zegt dat het met name in deze psalm lieden zijn die de wet naar willekeur toepassen en overtreden, welke wet dat het dan ook moge zijn. Zij voelen zich 'goden in het diepst van hun gedachten'. Hij noemt hen 'de wettelozen', zij die leven zonder de inspiratie van Tora. Ze zijn een graadje erger dan de *chatta-iem* = '*de zondaars*' uit vers 1 en 5, want dat zijn mensen die onbedoeld overtredingen begaan. Hirsch noemt hen

zelfs geen zondaren maar ‘lichtzinnigen’. Het woord stamt af van het werkwoord *chata*, wat ook ‘het doel of een doel missen’ betekent. Maar het allerergst zijn toch wel de *leetsiem* = ‘de spotters’. Ze worden maar eenmaal genoemd, bovendien komt het woord ook maar eenmaal in de psalmen voor. Het is afgeleid van het werkwoord *loets*, dat ‘interpreteren’, ‘met taal/met spreken iets verdraaien’ betekent (Hirsch). Hun kwaad is het kwaad van de hoogmoed, de arrogantie. De eerste letter van het woord *leets* is de *lamed*. De midrasj zegt: de spotter voelt zich een *lameed*, d.i. een geleerde. De tweede letter is de *tsadee*. Hij voelt zich eveneens een *tsaddiek*, een rechtvaardige en derhalve vindt hij dat hij het recht heeft op anderen neer te zien en hen te schoffelen. Bovendien ‘zit’ hij, hij beweegt niet, hij is niet positief creatief bezig. De midrasj, die altijd actualiseert, meent ook wel te weten wie deze spotters zijn: Doëg en Achitofel, de ‘wijzen’ die David probeerden te verraden. (Midrasj Tehilliem.1:1). Beiden waren grote Tora-geleerden, maar de eerste werd uiteindelijk een lasteraar en de tweede een samenzweerder (1Sam. 16-22). En hun *dèrèch* = ‘weg’ leidde tot de dood, lees maar na!

En dan komen de verzen 4, 5 en 6. Een cynicus zou zeggen: een prachtig staaltje wishful thinking: die *re-sja-iem*, die wettelozen? Kaf, weggeblazen door de wind. Het kaf, het omhulsel van de graankorrel lijkt

nog wel op die korrel maar heeft geen inhoud meer. In het gericht gaan ze onderuit. Net zoals de zondaars in de bijeenkomst van de rechtvaardigen. En waarom? Zie vers 6. Dit is natuurlijk iets te gemakkelijk. Want waar komt dat *misjpath* = ‘gericht’ opeens vandaan waar blijkbaar recht gesproken zal worden over deze lieden? En wat moet ik me voorstellen bij de *adath tsaddikem* = ‘bijeenkomst van de rechtvaardigen’? Die wetteloze lieden staat kennelijk berechting te wachten door een gericht en de zondaars moeten verschijnen en be- of misschien wel veroordeeld worden door een groep rechtvaardigen. En dan ineens dat raadselachtige vers 6: *Want JHWH kent de weg van de rechtvaardigen en de weg van de wettelozen zal vergaan*. Wat opvalt is het feit dat het niet de Eeuwige is die de wettelozen, zondaars en spotters straft. Zij straffen zichzelf, hun weg verdwijnt in het niets, het werkwoord *avad* dat hier gebruikt wordt, betekent ‘verdwijnen’, ‘te loor gaan’. Of ze worden berecht en veroordeeld door aardse gerechtshoven. Het is dan ook niet voor niets dat het gebod een rechtssysteem op te zetten een van de voornaamste noachidische geboden is. In ieder geval lijkt het mij duidelijk dat hier geen sprake is van een ‘hemels gericht’, maar van aardse gerechtshoven die de plicht hebben het onrecht, de ongerechtigheid te bestrijden.

Joodse invloeden in Afrika

Historische en ideologische verkenningen¹

Door Jaap van Slageren

Joodse invloeden in Afrika. Hoe ben ik er toe gekomen om mij met dit onderwerp bezig te houden. Tijdens mijn theologische studie in Utrecht werd ik bepaald niet gestimuleerd om me met joodse vragen bezig te houden. En dat gebeurde evenmin gedurende mijn opleiding als zendingspredikant. Daar stond de inhoud van de zendingsgedachte, zoals die in het Westen was ontwikkeld, centraal. Het ging er toch om die boodschap, die vanuit de westerse geloofsvisie vorm had gekregen, uit te dragen.

Maar in Kameroen, waar ik 12 jaar gewerkt heb, kwam ik gaandeweg tot het besef dat de boodschap van het Evangelie daar geheel eigen accenten krijgt en dat daarin een verborgen kritiek schuil gaat op wat wij, westerlingen, vaak met de beste bedoelingen, bezig zijn over te dragen. Over die spanning tussen westerse zending en autochtoon christendom heb ik in 1972 een dissertatie geschreven. En dat hele verschijnsel heb ik opnieuw aan de orde gesteld in een oecumenisch handboek over het christendom in Kameroen.

Maar daarin lukte het mij het onderwerp te berde te brengen dat me steeds meer is gaan bezighouden, namelijk het verborgen joodse bewustzijn bij christenen in Kameroen. Wat dat zou kunnen inhouden is mij duidelijk geworden tijdens een synodevergadering van de Evangelische Kerk van Kameroen.

Het was juli 1967, vlak na de zesdaagse oorlog waarin Israël zijn vijanden een gevoelige klap had toegebracht. Hierop hadden veel Arabische en moslimgezinde Afrikaanse landen, ook Kameroen, de

¹ In het vorige bulletin kondigden we de verschijning aan van: Jaap van Slageren (2009). *Influences juives en Afrique : Repères historiques et discours idéologiques*. Karthala : Parijs. In dit artikel vindt u een samenvatting van de hand van de auteur. Jaap van Slageren is voorzitter van de Zwolse afdeling van het Genootschap Nederland-Israël.

diplomatieke betrekkingen met Israël verbroken. Aan het begin van de vergadering stelde de voorzitter dit als eerste punt aan de orde. "Wat staat ons te doen? Wij staan geestelijk en sociaal-cultureel aan de zijde van Israël. Ik stel voor een collecte te houden en dat bedrag over te maken aan de Knesset van Israël". De mensen trokken daarop spontaan hun portemonnees, portefeuilles en leegden hun zakken, om al het geld, dat ze bij zich hadden, te offeren voor dit doel.

Mijn eigen bijdrage was veel bescheidener en later vroeg ik een Kameroense collega wat de mensen er toe had bewogen zo royaal over de brug te komen. Het antwoord luidde: "Wij hebben iets met Israël wat jij nooit helemaal zult kunnen begrijpen. Het Evangelie is in de eerste eeuwen rechtstreeks van Jeruzalem naar Afrika (Egypte, Ethiopië, Noord-Afrika) gegaan zonder een omweg naar het Westen. Wij hier in Kameroen zijn buiten die beweging gebleven. Toch ervaren wij een diepere verbondenheid met Israël dan jullie kunnen bevroeden. Om te beseffen waar die verbondenheid uit voortkomt, moet je de geschiedenis van Afrika leren begrijpen.

Welnu, uit onderzoek blijkt, dat vanaf de tijd van Abraham joden zijn uitgezworven naar Noord-Afrika en dat de joodse taal, het Hebreeuws, zich samen met de lokale talen heeft vermengd tot het latere Punisch. Een taal, dus met nog steeds Hebreeuwse trekken, die overal in Noord-Afrika gesproken wordt. Die band tussen Israël en Noord-Afrika is altijd gebleven. Oude joodse geschriften vertellen van pelgrimages van Noord-Afrikaanse joden naar feesten in Jeruzalem en van bijdragen van deze joden aan de tempelbelasting. De aanwezigheid van joden in Noord-Afrika werd nog versterkt door de geschiedenis van de ondergang van Noord-Israël in 721 v. Chr., de ondergang van Juda in 586 v. Chr., in de tijd van Makkabeeën rond 180 v. Chr. en rond en na de val van Jeruzalem in 70 n. Chr. Het zelfde gebeurde op nog grotere schaal na de mislukte opstand van Bar Kochba in 132 n. Chr. Toen ging Israël voor het eerst Palestina (het land van de Filistijnen) heten en werd het tot voor joden verboden gebied verklaard. Deze maatregel werd genomen door keizer Hadrianus, die de joden in het hele Midden-Oosten, ook in Egypte, zwaar heeft vervolgd. Maar hij kon niet verhinderen dat grote aantallen joden konden uitwijken naar het ontoegankelijke Atlasberggebied, dat zich bevond buiten het machtsgebied van het Romeinse Rijk.

In dat deel van Afrika, zoals Karthago, het huidige Tunis, zijn heel vroege sporen van het jodendom en ook van het christendom ontdekt. Er zijn daar oude begraafplaatsen waar christelijke en joodse grafopchriften door elkaar worden gebruikt. Het doorgeven van de boodschap van Jezus in de wereld, en dat geldt zeker voor Afrika, was in het begin van de christelijke jaartelling niet een zaak van heidenen maar van joden. Vervolgens kreeg deze gemeenschap steeds meer heiden christelijke trekken. Dat kwam omdat in het noordelijke puntje van Noord Afrika veel Romeinen woonden die sterk anti joods gezind waren.

Je ziet dat ook bij de grootste theoloog die Afrika heeft voortgebracht, Augustinus. Hij had zijn vorming in Rome gekregen en is daardoor geheel van zijn Afrikaanse erfgoed vervreemd geraakt. Hij sprak en schreef Latijn, de taal van de onderdrukker.

In de tijd van voor en tijdens Augustinus leed de hele christelijke gemeenschap in Noord-Afrika, ook die met Rome was gelieerd, onder zware vervolgingen van de zijde van de Romeinse keizers. Toen die moeilijke tijd voorbij was, ging men na of de mensen het evangelie trouw waren gebleven. Om het vege lijf te redden, bleken velen het geloof afgezworen te hebben. Zij werden "lapsi" genoemd, afvalligen. Augustinus c.s. pleitten er voor dat deze mensen op belijdenis van hun zonden tot de kerk konden terugkeren. Maar een grote groep christenen, de Donatisten, een volksgemeenschap van Berbers in het tegenwoordige Oosten van Tunesië met hun duizenden bisschoppen, die sterk joods was beïnvloed, was tegen. Maar hun protest werd niet erkend door de officiële kerk, die hen zelfs dwong hun standpunt te wijzigen. Ze weigerden en zo onttaarde dit leergeschild in een gewapend conflict, waarbij de Donatisten het onderspit hebben gedolven. Het gevolg van deze verzwakking was dat de Islam, die in de 6e eeuw haar intrede in Afrika zou doen, niet veel moeite had de bevolking aan haar zijde te krijgen. Er bleef van het eertijds zo bloeiende Noord-Afrikaanse christendom uiteindelijk niet veel over.

Geheel anders verliep de geschiedenis in Oost-Afrika, Egypte, Nubië en Ethiopië. De Bijbel spreekt over de connectie van koning Salomo met de Koning van Seba. Niet minder bekend is het verhaal van de doop van de joods sprekende kamerling uit het Morenland, uit Handelingen 8. Verder zijn het joodse christenen geweest die het evangelie in die regio hebben binnengebracht en de Ethiopische christenen hebben aan dat joodse evangelie een eigen uitdrukkingsvorm gegeven. Wie luistert naar de Ethiopische kerkelijke gezangen speurt daar een duidelijke joodse invloed en hetzelfde geldt voor de kerkelijke rituelen en symbolen. Dat wordt ook bijvoorbeeld goed zichtbaar in het tempelcomplex Lalibela in Noord-Ethiopië, waar jaarlijks op 19 januari tijdens het Epiphanië feest (Epiphanias of Timkat) de ark van het verbond wordt rond gedragen en de gebodstafelen (Tabot) worden gedoopt.

Het zelfde kan gezegd worden van de geschiedenis van het christendom in Egypte. Bekend zijn de verhalen van Abraham, Jozef en Mozes in Egypte en Mattheüs 2 vertelt dat Jozef, Maria en het kind Jezus onderdak hebben gevonden in Egypte. Vreemd was dat niet, de heilige familie zal daar zeker wel door joodse gemeenschappen zijn opgevangen. Sinds de tijd van de Babylonische ballingschap was in Egypte, vooral in Alexandrië, een grote en bloeiende Grieks sprekende joodse gemeenschap. Dat was het gevolg van de hellenistische invloed van Alexander de Grote (366-323 v. Chr.). Onder de joden van Alexandrië bevonden zich ook veel geleerden en het is ook daar

dat de joods Hebreeuwse Bijbel in het Grieks werd overgezet: de Septuaginta. Het boek dat later de Bijbel is geworden van het hele oosterse christendom. En ook de christenen in Egypte hebben er gebruikt van gemaakt en bij lezing volgden ze dan graag de uitleg van de jood Philo, die niet alleen het belang van de leer van Mozes benadrukte maar ook met nadruk wees op de rol van bijvoorbeeld Plato als voorloper van de openbaring van de Thora om het volk op de wegen Gods te leiden. Grote theologen van de Egyptische Kerk zoals Clemens en Origenes hebben de jood Philo als kerkvader erkend en hebben op zijn gedachten voortgebouwd.

Over de joodse invloed die in Afrika in christelijke kringen nog lang is blijven nawerken, nog in het kort het volgende. Er zijn aanwijzingen dat er grote joodse migratie golven zijn geweest dwars door Afrika. Vanuit Noord Afrika dwars door de Sahara naar West Afrika en vanuit Ethiopië en Nubië naar het Zuiden en langs het meer Tsjaad tot in Nigeria en Ghana. Het zouden de zogenaamde verloren 10 stammen van Israël kunnen zijn geweest, wier spoor men in de geschiedenis is kwijt geraakt. In Afrika vindt je verschillende stammen met een joodse geloofstraditie en feestkalender van de joodse vierdagen, zoals Pesach, en Soekkot. Het gaat om zwarte joden waar de joodse mannen de traditie hebben voortgezet en vrouwen uit de plaatselijke bevolking hebben genomen om de gemeenschap in stand te houden. Maar er zijn ook groepen die zich geheel aan het Afrikaanse leven hebben aangepast, maar die bijvoorbeeld ook hun landbouwwerking en smeedkunst aan hun Afrikaanse omgeving hebben overgedragen. Tot aan de jaren '30 van de vorige eeuw werd in de literatuur aan die ontwikkeling in Afrika veel aandacht besteed. Maar die belangstelling verdween nagenoeg met de opkomst van het antisemitisme in Europa en Amerika en neemt de laatste jaren weer toe in Afrikaanse theologische kringen.

Wat het werk van missie en zending in Afrika betreft, wordt wel gezegd dat deze pas begonnen is met het kolonialisme. Dit is maar ten dele juist. Want voor het kolonialisme zijn er een paar protestantse en rooms-katholieke initiatieven geweest, die zeer bepalend blijken te zijn geweest voor de christelijke ontwikkeling in Afrika. Deze initiatieven waren duidelijk op een joods-christelijke leest geschoeid. Ik noem er twee.

De zendingsbeweging van de Hernhutters van Graaf von Zinzendorf heeft als eerste met zijn volgelingen echt zending bedreven. Hij had zijn inspiratie voor de zending opgedaan in contact met de joden. Niet dat hij aan joden zending wilde doen. Eerder wilde hij het woord van barmhartigheid en genade zoals joden dat begrepen hadden, en dat hij door Jezus zag vervuld, uitdragen naar de wereld die leed aan onrecht en geweld. Zo koos hij o.a. voor het werk onder de Hottentotten, een volk dat door de blanken in Zuid-Afrika werd geminacht. Maar volgens

oude legendes behoorden de Hottentotten tot de groep van verloren stammen in Israël. Toen de eerste zendeling bij die mensen in de zogenaamde Baviaanskloof neerstreek en aan hen de doop verrichtte, kwam de blanke gemeenschap in verzet. De doop kon je niet bedienen aan Hottentotten, want die zijn immers net apen! Hierop kwam het zendingswerk stil te liggen, maar 50 jaar later onder Brits bestuur kwamen de Hernhutters daar terug. En het is de moeite waard te vermelden dat hun station "Genadendal" op verzoek van Mandela de naam is geworden van het presidentiële paleis van Zuid-Afrika!

Wat de rooms-katholieke missie betreft: François (Jacob) Libermann, zoon van een rabbijn uit de Elzas, leefde van 1804 tot 1852. Toen hij ondanks zijn gezondheidsproblemen (hij leed aan epilepsie) toch tot priester werd gewijd, heeft hij alles in het werk gezet om met goedkeuring van de paus een missiecongregatie te stichten: de Orde van de Heilige Geest, die nog steeds bestaat. Onder zijn leiding hebben vervolgens vele missionarissen de weg gevonden naar Afrika. Maar de meesten bezweken aan het moordende Afrikaanse klimaat, vandaar dat Libermann er toe over ging Afrikanen voor het missiewerk in te schakelen en hen met brieven en geschriften te bemoedigen. Zijn missie was sterk door joodse motieven beïnvloed. Hij zag de armen van Afrika als het volk door de Eeuwige uitverkoren en in bescherming genomen. De droom die Libermann voortdreef was het visioen van een volk dat uit de ketenen van onderdrukking en slavernij bevrijd, klaar stond om aan een samenleving van vrede en recht te bouwen.

Er is in Afrika een veelvoud aan kerken ontstaan. De zogenaamde historische kerken die uit het werk van de zending zijn voortgekomen en de onafhankelijke kerken, zoals de Ethiopische en Zionistische kerken die streven naar het Ethiopische kerkmodel met sterke joodse trekken. Veel van deze kerken, zoals de bekende kerk van Kimbangu uit Congo, maken gebruik van joodse rituelen en symbolen. De sjabbatviering, besnijdenisplechtigheden, de initiatieriten van jongeren bijvoorbeeld zijn ontleend aan het joodse gebruik van Bar Mitswa.

Verborgen joodse trekken kom je trouwens ook tegen in de hele Afrikaanse theologie. Daarin wordt de last van fouten en gebreken van de mensen niet op de schouders van Jezus gelegd om ze vervolgens voor ons op te ruimen. Voor de Afrikanen ligt de betekenis van kruis en opstanding van Jezus eerder in het overwinningaspect, in het feit dat hij de machten van de duisternis en dood heeft overwonnen. Hij zal daarom de stem van Jezus vooral willen horen in de geschiedenis van het Oude Testament, zoals de bevrijding van Israël uit het slavenhuis Egypte. En wat het Nieuwe Testament betreft, zal hij de betekenis van de armoede voor Jezus willen blootleggen. Bij zijn geboorte werd Jezus in een voederbak gelegd en sindsdien heeft hij steeds aandacht gegeven aan de

armen, heeft hij mensen uit hun cirkel van onrecht, ellende, vernedering en verlatenheid bevrijd. Het kruis van Jezus is in de Afrikaanse theologie primair een teken van solidariteit met hen die er in de geschiedenis onderdoor gingen en met allen die vandaag aan onrecht en onderdrukking worden blootgesteld. Maar het lijden van Jezus roept tevens op tot verantwoordelijkheid. Net zoals de joden aan de voet van de berg Sinaï hebben gestaan om als volk van de Eeuwige te leven en daarmee het juk van het heil voor de wereld op hun schouders te nemen, zo weet de Afrikaanse kerk zich geroepen de boodschap van Jezus in de wereld uit te zaaien.

Vervolgens wil ik nog wijzen op de impulsen die van Israël uitgaan om Afrika bewust te maken van haar joodse godsdienstige en culturele verleden. Vanaf de jaren 1970 zijn er verschillende besprekingen gevoerd tussen rabbijnen en joodse theologen in Jeruzalem, Kenia, Johannesburg en Yaoundé. Deze

ontmoetingen hebben heel boeiende dialogen en bijzondere gezichtspunten opgeleverd. Zo werd gesteld dat Mozes niet toevallig een Ethiopische vrouw als huwelijkspartners koos (Numeri 12:1-15). Dat huwelijk vond plaats op een moment toen Israël zich van de omliggende heidenvolken begon af te scheiden, maar juist de relatie met zwart Afrika ging versterken. In de TeNaCH wemelt het van verwijzingen naar Afrika en het zwarte ras: de boeken van Mozes, de Psalmen, het Hooglied en de Profeten.

Tenslotte wil ik nog opmerken dat in deze debatten ook meermalen het begrip *Sjechina* klonk. Een begrip uit de Kabbala, dat goddelijke presentie betekent, die niet aan plaats gebonden is maar door de wereld gaat, ook bij de mensen woont en met hen meereist zoals met Israël veertig jaar in de woestijn, in ballingschap en in vervolging en ondergang, maar ook meereist in een sfeer van sociaal herstel, een baanbrekend nieuw begin met het oog op de komst van de Messias.

Oost-Europees jodendom: Twee theorieën tegenover elkaar¹

Door Jan Veldhuijzen

Het artikel van Wim Neevel over de geschiedenis van de joden van Oost-Europa (*Judaica Bulletin* jg. 22, nr.3 en jg. 23, nr.1) roept een aantal vragen op. Zo staan bijvoorbeeld wetenschappelijk de massale migraties van joden uit West-Europa naar Polen en Litouwen niet vast. In een vijfdelig standaardwerk over de geschiedenis van de Duitse joden tot 1519 (*Germania Judaica*) staat daarover niets. De vluchttheorie klopt ook demografisch niet. Als alle joden uit West-Europa zouden zijn weggevlucht, waar zijn dan opeens al de joden vandaan gekomen die daarna in Duitsland woonden? En wat de Oost-Europese joden betreft gaat het naar alle waarschijnlijkheid om joden die al veel langer in Oost-Europa woonden, onder wie veel bekeerde joden.

Het is bekend dat de godsdienstige kennis van de joden, die vanuit het Midden-Oosten en vanuit Byzantium in Zuid-Rusland terecht gekomen waren, heel erg laag was. Het is gebleken dat ze behoorlijk geassimileerd waren, waardoor waarschijnlijk veel gemengde huwelijken voorkwamen. Ook elders in Europa heeft er in het eerste millennium veel vermenging plaatsgehad tussen joden en niet-joden. De Oost-Europese joden stammen af van joden die al veel langer in Oost-Europa woonden, en van tot het jodendom bekeerde Oost-Europeanen.

Uit het werk van de Israëlische onderzoeker Avshalom Zoossmann-Diskin (DNA-onderzoek) is gebleken dat de verschillende groepen joden meer verwant zijn aan de bevolking te midden waarvan zij leven, dan aan elkaar. De verschillen tussen de joodse populaties kunnen niet worden toegeschreven aan een willekeurige genetische verschuiving in de loop van

2000jaar. Daarvoor zijn ze te groot en ook te duidelijk geografisch bepaald: Indiase joden staan het dichtst bij niet-joodse Indiërs, Europese joden staan het dichtst bij niet-joodse Europeanen, etc. De verschillen tussen de groepen joden onderling zijn dus het gevolg van vermenging: gemengde huwelijken en bekering. Joden zijn – zou je geneigd zijn te veronderstellen – gewoon een cultureel-godsdienstige groep, waarbij afstamming daarin niet zo'n erg grote rol speelt.

Hoe verklaar je dat een half miljoen Oost-Europeanen een Duitsachtige taal zijn gaan spreken, terwijl hun omgeving Pools, Litouws of Russisch sprak? Wat is de herkomst van het Jiddisch van de Asjkenazische joden? Volgens een recente hypothese van een slavist ligt de bakermat van het Jiddisch in Bohemen en Moravië. Hij stelt dat de Slavische woorden in het Jiddisch van oorsprong Oud-Tsjechisch, en de Duitse component Beiers is. Dat

¹ Gegevens zijn ontleend aan een vraaggesprek met Jits van Straten in de wetenschapsbijlage van NRCHandelsblad 3 en 4 oktober 2009. Voor meer informatie: Jits van Straten, *De herkomst van de Asjkenazische joden: de controversie opgelost*. 184 blz., euro 25. Bestellen: jits.vanstraten@orange.nl

komt mooi uit, want het Beiers werd in de late Middeleeuwen ook in Bohemen en Moravië gesproken. Voor de volledigheid, het Jiddisch is ontstaan in het Beierse taalgebied dat ook het gebied rond Regensburg omvat.

In teksten van rond 1600 beklagen rabbijnen zich erover dat er heel veel Oost-Europese joden zijn die geen Jiddisch spreken. In later eeuwen worden de klachten zeldzamer. Daaruit zou je kunnen opmaken dat de Oost-Europese joden maar heel geleidelijk zijn overgegaan op het Jiddisch. Dat alles heeft te maken met de godsdienst. Joden in Oost-Europa wisten tot rond 1200 niet veel van de godsdienst. Ze waren aangewezen op rabbijnen die uit Duitsland en Tsjechië

kwamen. De godsdienstige ontwikkeling in Oost-Europa is vervolgens enorm geweest. Het Jiddisch speelde daarin een cruciale rol.

Noot van de redactie

De herkomst van de Oost-Europese joden is vandaag volop in discussie, niet alleen door het boek van Jits van Straten. In de NIW van 24 december 2009 werd het boek "Het volk als constructie" van Schlomo Sand, hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Tel Aviv, besproken die eveneens op deze problematiek in gaat en een vergelijkbare theorie aanhangt als Van Straten echter zonder te steunen op DNA-onderzoek.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING VOORJAAR 2010

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar ons e-mailadres: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-Agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kan men vinden in de cursusfolder 2009-2010 en op onze website.

13-1-2010: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Lezing door Drs. Alex van Heusden over "Het oeuvre van Chaim Potok". Plaats: Synagoge Samuël Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang leden gratis, niet-leden € 3,00.

28-1-2010: Genootschap Nederland-Israël afdeling Hoozevee. Drs. E.Y. Hooijmaaijers over: "1948: De stichting van Israël tussen beeld en werkelijkheid". Plaats: de Goede Herderkerk, Middenweg 14 te Hoozevee. Aanvang 19.45 uur.

7-2-2010: Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuël Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur.

10-2-2010: Filmvertoning voor goed doel - Stichting Judaica Zwolle in samenwerking met Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Film "Jiddisjkeit" over een bijzondere Joodse Gemeente in Amsterdam, wordt toegelicht door dhr. M. Aronson uit Amsterdam. Plaats: Synagoge Samuël Hirschstraat 8. Tijd: 20.00 uur. Toegang € 10,00 te betalen aan de zaal. Opbrengst voor de *Nidche Jisrael Jechanes* Synagoge in Amsterdam.

7-3-2010: Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief

rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuël Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur.

24-3-2010: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Lezing door Rabbijn J.J.P. Boosman over "Noachidische geboden". Plaats: Synagoge Samuël Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang leden gratis, niet-leden € 3,00.

4-4-2010: Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuël Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur.

21-4-2010: Jom Ha'atmaot - Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Jom Ha'atmaotviering in samenwerking met de Joodse Gemeente Zwolle. Het programma wordt t.z.t. nader bekend gemaakt. Plaats: Synagoge Samuël Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang voor alle deelnemers een bescheiden bijdrage aan de zaal.

2-5-2010: Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuël Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Dhr. D. Klasen (cursuscoördinator)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliotheecaresse)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter, penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mevr. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwen balkon van de synagoge van Zwolle, Samuël Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs is: € 3,00 per persoon; voor kinderen € 2,00.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Amsterdam, Bureau Kerk-en-Israël van de PKN te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam e.a.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 april 2010. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van maart te zijn ingeleverd op ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

UIT HET BESTUUR

Meer dan 30 donateurs hebben ons de afgelopen weken verblijd met een bedrag van ongeveer € 600,- aan donaties. Alle gevers zeggen we daarvoor hartelijk dank. Het geld zal worden aangewend om enkele voorzieningen in het leslokaal van de synagoge aan te brengen waaronder een kleine vitrinekast voor de cursussen (inmiddels aangeschaft) en verbeteringen voor de brandveiligheid.

In 2009 hebben in totaal 289 volwassenen en 14 kinderen de tentoonstelling bezocht tijdens de zondagse openstellingen. Het aantal bezoekers tijdens doordeweekse rondleidingen was vele malen hoger. We zijn zeer verheugd over deze grote belangstelling.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Met de deelname van Wim aan de redactie is de vacature vervuld. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwwah Hamburger (voorzitter), Michael Canter, Wil Cornelissen, Marco Groen, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Lidy van Dam, Henrike de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Wim Neevel, Gerrit Ravensbergen, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Men kan via dit e-mailadres toezending van het cursusprogramma of andere informatie aanvragen.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Tijdens een rondleiding wordt ook een bezoek aan de tentoonstelling gebracht. Entree: € 3,00 voor volwassenen, € 2,00 voor kinderen.